

Ludwig Wittgenstein i la poètica del silenci contemporània

DOLORS PERARNAU VIDAL

Universidade de Santiago de Compostela
Universitat Autònoma de Barcelona
dolers.perarnau@usc.es

Resum: A partir d'una interpretació ètica i pragmàtica del *Tractatus* com a text que aconsegueix fer silenci parlant, el propòsit d'aquest treball és traçar un paral·lelisme entre el silenci de Wittgenstein i el tipus de silenci pel qual advoca la poètica contemporània en tant que discurs d'un silenci realitzat per la paraula, no pas per la seva absència o negació. A diferència del silenci de la poètica moderna, silenci que es deia i que, per consegüent, es trencava en el mateix dir, el silenci de la poètica contemporània es fa ressò del gest de Wittgenstein i fa del silenci, no un tema, sinó l'acció d'un discurs que, lluny de parlar o callar davant l'inefable, en fa audible el silenci.

Paraules clau: Wittgenstein, *Tractatus*, silenci, poètica contemporània, acció ètica.

Ludwig Wittgenstein and the contemporary poetics of silence

Abstract: From an ethical and pragmatic interpretation of the *Tractatus* as a text that achieves to remain silence by talking, the purpose of this work is tracing a parallel between Wittgenstein's silence and the type of silence that contemporary poetics advocates as a discourse of a silence realized by the word, not its absence or negation. Unlike the silence of modern poetics, which was an uttered silence and, consequently, a silence broke by the same talking, the silence of contemporary poetics echoes Wittgenstein's gesture and make of silence not an issue but the action of a discourse that, far from talking or keeping silence before the ineffable, makes its silence audible.

Keywords: Wittgenstein, *Tractatus*, silence, contemporary poetics, ethical action.

pour se taire, il faut parler
Maurice Blanchot

1/ Ludwig Wittgenstein i la idea del silenci com a límit del llenguatge

A diferència de Kant i Hegel, que parlaven del límit de la filosofia però sense fer-ne experiència en el si del discurs, Wittgenstein s'erigeix com el filòsof que, per primera vegada, pren esment en la negativitat del mateix límit, en el sentit que ja no el «diu [*sagen*]» sinó que, més aviat, el «mostra [*zeigen*]» en el discurs de la mateixa filosofia. D'alguna manera, doncs, i juntament amb el que havien anticipat pensadors com Nietzsche i Kierkegaard, Wittgenstein posa els fonaments d'una nova manera de filosofar en la qual el límit, negat i assumit per la filosofia mateixa, és recuperat i es fa present en el text filosòfic com allò que es resisteix al discurs, allò que li és absolutament transcendent i irreductible.

En afegir-li el matís d'un «traçat en el llenguatge», Wittgenstein corregeix en el *Tractatus* la gosadia kantiana de «demarcar un límit al pensament» i, fins i tot, si bé indirectament, la hegeliana de transgredir-lo. Recordem-ne sinó les paraules del pròleg:

El llibre, per tant, vol traçar un límit al pensament, o més aviat, no al pensament, sinó a l'expressió dels pensaments [*dem Ausdruck der Gedanken*]. Perquè per a traçar un límit al pensament hauríem de poder pensar els dos costats d'aquest límit (és a dir, hauríem de poder pensar el que no es pot pensar). El límit, doncs, només podrà ser traçat en el llenguatge, i el que es troba més enllà del límit serà simplement una insensatesa [*wird enfaich Unsinn sein*].¹

Ara bé, igual que passava amb el coneixement kantian, traçar el límit entre l'expressable i l'inexpressable no té el fi merament negatiu de limitar el llenguatge o el merament positiu de fer-ne una condició de possibilitat, sinó el fi positiu i negatiu alhora d'obrir un espai de relació, una «frontera [*Grenze*]» entre el que hi ha més ençà i més enllà del límit que es demarca. Aquesta sembla ser, si més no, la dialèctica del sentit que Wittgenstein dona al llibre del *Tractatus*:

Les meves proposicions són il·luminadores quan aquell que m'entén les reconeix, al final, com a insensates, quan ell, gràcies a elles –pujant-hi–, s'ha enfilat més amunt d'elles. (Per dir-ho així, ha de llençar l'escala després d'haver-s'hi enfilat). Ha de superar aquestes proposicions; llavors veurà el món correctament.²

1. A partir d'ara, en notes, TLP farà referència al *Tractatus logico-philosophicus*, segons Wittgenstein (1989), amb la corresponent traducció de J. M. Terricabras (1997).
2. TLP 6.54.

Anàlogament a Kant, Wittgenstein emprèn la tasca prèvia d'examinar «què és pot dir i què no es pot dir amb sentit», és a dir, la tasca negativa de prevenir la il·lusió de la metafísica tradicional que Kant mirava d'erradicar amb l'ajut de la filosofia crítica i a la qual Wittgenstein mirarà de fer front per mitjà d'un aclariment conceptual.³ El límit kantian troba, així, la seva fidel «traducció lingüística», car ara el límit no és la frontera entre conèixer i pensar, sinó la frontera entre «dir [*sagen*]» i «mostrar [*zeigen*]».⁴

El límit és el mur que mai no podem traspasar però contra el qual escometem sempre. I aquest «escometre [*Anrennen*]», que no dona coneixement, sí que dona lloc, tanmateix, a una situació en què hom es fa conscient de la ineludible presència del mur (dels límits del món), de la violenta relació que hi estableix (l'escomesa) i, no menys important, de l'exigència que té de pronunciar-s'hi (el silenci): «D'allò de què no es pot parlar, cal guardar-ne silenci», fa la coneguda i enigmàtica proposició número 7 del *Tractatus*.⁵ En resum, l'escomesa contra els límits naturals del llenguatge remet a una situació en la qual, diu Wittgenstein, hom es capacita per «veure el món correctament».⁶

El problema, nogensmenys, és saber fins a quin punt ens capacita. Fins a quin punt Wittgenstein segueix Kant en aquest seu traçat del límit en el llenguatge, o si, malgrat tot, se'n distancia i anticipa, així, algunes de les poètiques del silenci de la contemporaneïtat. Quin és el sentit del traçat del límit de Wittgenstein? És el silenci wittgensteinià una manera de dir el que no es pot dir o, més aviat, un nou intent d'«escometre contra els límits del llenguatge»? *Per a què* ens capacita l'«escala» del *Tractatus*?

Perquè si la resposta és que ens capacita per veure més correctament el món en el sentit de pensar o dir el món sense confusions i amb claredat, aleshores, Wittgenstein no comparteix la preocupació i desconfiança del llenguatge característiques del pensament contemporani i és, juntament amb Kant i Hegel, un pensador modern més, un pensador científic amb la vo-

3. Segons Stenius (1960: 218, 220), un dels primers a assenyalar els trets kantians de la proposta de Wittgenstein, «what Kant's transcendental deductions are intended to perform: this is performed by the logical analysis of language [...] Wittgenstein moves the limits of theoretical reason to the limits of language [...] From this point of view the *Tractatus* could be called a "Critique of Pure language"».
4. Segons paraules del mateix Wittgenstein, el punt principal del *Tractatus* és «the theory of what can be expressed (*gesagt*) by prop[osition]s –i.e. by language– (and, which comes to the same, what can be *thought*) and what cannot be expressed by prop[osition]s, but only shown (*gezeigt*); which, I believe, is the cardinal problem of philosophy». Carta a Bertrand Russell de l'agost de 1919, dins McGuinness, Wright 1980: 252 (d'ara endavant, *Briefe*, seguit del número de pàgina).
5. Respecte al significat d'aquesta tesi en el *Tractatus* i en la filosofia en general de Wittgenstein, cf. Ordi 2008.
6. TLP 6.54.

luntat de fer no tan sols una «Crítica del llenguatge pur»⁷ sinó fins i tot un tractat; en definitiva, un pensador amb prou autoritat per establir, precisar i, fins i tot, demarcar la frontera entre «dir» i «mostrar».⁸

Però vist d'aquesta manera, l'escala del *Tractatus* no solament conduiria el lector a una visió «més ençà» del límit del món –a una visió, diguem-ne, «transcendental» en què poder dir amb sentit el món–, sinó també a una visió «més enllà» del límit del món, «més amunt» dels esglaons de les proposicions del *Tractatus* i, per tant, «fora del món»; a una visió, diguem-ne, especulativa en què poder «mostrar» el món que prèviament no es podia «dir».⁹

Ara bé, en la mesura que Wittgenstein escriu el *Tractatus* i, per tant, no roman silent sinó que diu, per contra, que «cal romandre en silenci», aquest no solament anticipa la reflexió contemporània dels límits del llenguatge sinó que, a més a més, hi escriu influït. El *Tractatus* no pot ser una escala que, un cop rebutjada, ofereixi al lector la possibilitat de contemplar en silenci la veritat que prèviament no podia dir, perquè el *Tractatus* és per si mateix (vulgui o no vulgui el seu autor) un nou intent d'esbotzar els límits del llenguatge, de dir allò que no es pot dir. Al cap i a la fi, la proposta de Wittgenstein de distingir entre dir i mostrar és una temptativa de continuar parlant d'allò de què no es pot parlar, raó per la qual l'autor afirma que el «sentit del llibre és ètic» i que el més important és «el que *no* ha escrit». Escriu Wittgenstein en una carta a von Ficker:

Crec, en una paraula, que tot allò sobre el que avui *molts parlotegen* ho he fixat jo en el meu llibre guardant-ne silenci. I per això, el llibre, si no m'erro gaire, dirà molt del que vostè mateix vol dir, encara que potser no veurà que hi està dit. Li voldria, doncs, recomanar de llegir el *proleg* i el *final*, atès que són ells els que n'expressen amb major immediatesa el sentit.¹⁰

7. Segons el fragment del paràgraf 4.0031 del *Tractatus*, «tota filosofia és “crítica del llenguatge”».
8. En una carta dirigida a von Ficker sobre el que encara era un manuscrit del *Tractatus*, Wittgenstein escriu: «Es tracta amb tota propietat, de l'exposició d'un sistema [*Es handelt sich, ganz eigentlich, um die Darstellung eines Systems*]» (*Briefe* 94).
9. En contrast amb la interpretació positivista del *Tractatus* com la d'un total rebuig del místic i, per tant, d'allò que no es pot dir, la interpretació especulativa concep la comunicació indirecta de la insensatesa del *Tractatus* com una mostració *real* del que és místic i, per tant, de les suposades veritats inefables que aquest no pot dir prèviament. En ambdós casos, el que fa Wittgenstein és callar, però per motius diferents: en el primer cas, perquè no té res a dir; en el segon, perquè el que té a dir és massa profund i elevat per poder-ho dir amb paraules.
10. *Briefe* 96-97: «Kurz, ich glaube: Alles das, was viele heute schwefeln, habe ich in meinem Buch festgelegt, indem ich darüber schweige. Und darum wird das Buch, wenn ich mich sehr irre, vieles sagen, was Sie selbst sagen wollen, aber Sie werden vielleicht nicht sehen, daß es darin gesagt ist. Ich würde Ihnen nun empfehlen das Vorwort und den Schluß zu lesen, da diese den Sinn am Unmittelbarsten zum Ausdruck bringen».

Si hom fa cas del consell de Wittgenstein i llegeix atentament el que «el pròleg i el final» de l'obra diuen, reconeixerà que si les proposicions del *Tractatus* són «il·luminadores» no ho són perquè revelin una veritat que romanía velada i que ara es desvela mitjançant el silenci a què l'obra remet, sinó perquè posen en evidència la seva no-veritat i, en fer-ho, es posen també en evidència, és a dir, es «mostren» en llur insensatesa. Per això, quan hom entén l'autor i no el que diu l'obra –ja que, de fet, és l'únic que hom pot entendre– no comet l'error d'aferrar-se a l'escala per entendre'n les proposicions, sinó que s'apressa a «llençar-la després d'haver-s'hi enfilat».¹¹ El que Wittgenstein «mostra» en el *Tractatus* no és res que hàgim d'entendre, sinó, precisament, el nostre desig d'«entendre'n les proposicions», la pretensió de pensar que, gràcies a elles, la filosofia aconseguirà transcendir (*tras-scando*, 'escalar') el límit del llenguatge, i fer-se, així, entendre.

Essent així, el que Wittgenstein fa en el *Tractatus* no és entendre res, sinó, més aviat, fer-se entendre i mostrar, a través de l'acte d'«escometre contra els límits del llenguatge», la pretensió filosòfica d'entendre el límit, això és, de situar-se a l'altra banda del límit i, d'allí estant, demarcar, transcendir i, en qualsevol cas, *dir* el límit. Com apunta Derrida, la filosofia sempre ha tingut un domini il·limitat del límit, sempre ha volgut dir el límit, el seu inclòs:

[la philosophie] a toujours tenu à s'assurer la maîtrise de la limite (*peras, limes, Grenze*). Il l'a reconnue, conçue, posée, déclinée selon tous les modes possibles; et dès lors du même coup, pour mieux en disposer, transgressée. Il fallait que *sa propre limite* ne lui restât pas étrangère. Il s'en est donc approprié le concept, il a cru dominer la marge de son volume et penser son autre.¹²

«Les meves proposicions són il·luminadores quan aquell que m'entén les reconeix, al final, com a insensates»;¹³ perquè d'això es tracta: de reconèixer, no de conèixer i expressar el límit del llenguatge, sinó de reconèixer que el límit no es pot expressar i que l'únic que hom pot fer és accontentar-se amb el fet de saber que és «simplement» inexpressable.¹⁴ I això és el que també

11. Com suggereix la lectura de C. Diamond (1990: 57, 64-65), la distinció entre «entendre l'autor de l'obra» i «entendre el que l'autor *diu* en l'obra» és l'únic que salva el *Tractatus* de la completa insensatesa, i el que fa que l'obra esdevingui una «escala» per al lector. És més, el fet que alguns autors acceptin, per una banda, la insensatesa de les proposicions del *Tractatus* i, per l'altra, les facin servir per trobar un sentit lògic a l'obra és una «incoherència» que la mateixa Diamond (1988, 1990) i J. Conant (1989, 1991) com els autors més destacats, posen en relleu al llarg dels seus articles.

12. Derrida 1972: I.

13. TLP 6.54. Cursives meves.

14. Com ha demostrat Ordi (2008: 487) en el seu estudi, «l'imperatiu del silenci [del *Tractatus*] es revela com l'expressió *per impossibile* (el que diu no pot ser dit) de la condició absoluta i transcendent del fonament del món i del sentit eticotrascendent de la vida».

fa el poeta del silenci contemporani: parlar del que no es pot parlar, no per mostrar «allò de què no es pot parlar» en una altra forma –la del silenci–, sinó per mostrar amb una forma altra –amb l'acte ètic de guardar-ne silenci, justament– el fet de no poder parlar-ne.

Així, doncs, si bé podem parlar del silenci wittgensteinià, ho hem de fer en els termes d'un silenci que es fa oïdor, d'un silenci que, lluny de romandre mut, es diu, parla i fa soroll. Es més, si el que volia Wittgenstein era romandre en silenci per tal d'il·luminar la veritat que prèviament no podia dir, aleshores, ja feia tard. Tal com indica Derrida,

au moment où surgit la question «comment ne pas parler?» (*how to avoid speaking?*), il est déjà trop tard. Il n'était plus question de ne pas parler. Le langage a commencé sans nous, en nous avant nous [...] Même si on parle pour ne rien dire, même si un discours apophatique se prive de sens ou d'objet, il a lieu. Ce qui l'a engagé ou rendu possible *a eu lieu*.¹⁵

La mateixa paradoxa és assenyalada per Blanchot:

le trop célèbre et trop ressassé précepte de Wittgenstein, «Ce dont on ne peut parler, il faut le taire», indique bien que puisqu'il n'a pu en l'énonçant s'imposer silence à lui-même, c'est qu'en définitive, pour se taire, il faut parler.¹⁶

Parlar o callar, tot és el mateix, perquè la qüestió no rau tant a parlar o callar com a actuar; és a dir, desinflar la pretensió de dir el límit i mostrar que el que no pot ser dit no pot ser dit, no per mor d'un defecte del llenguatge sinó per mor de la naturalesa mateixa de la cosa que es vol dir.

El que mostra el *Tractatus* no és, doncs, el «límit del món» –allò que no pot ser dit i que, per això mateix, està «fora del món»–, sinó la mateixa escamesa contra el límit, el límit del nostre llenguatge, el nostre límit: a nosaltres. Aquest és el sentit ètic que pot arribar a entendre el lector que «ha pensat pel seu compte uns pensaments semblants»,¹⁷ el fet que el *Tractatus* parli de nosaltres, que ens mostri i ens digui a nosaltres, no un objecte qualsevol de la filosofia sinó el subjecte de la filosofia, que fa ara acte de presència no com aquell qui traça el límit sinó com aquell qui és traçat.

2/ Una estètica o poètica del silenci contemporània

Com hem vist, el problema i la qüestió fonamental del discurs d'allò que (no té sinó que) és límit del llenguatge no és merament el fet negatiu que no

15. Derrida 1987: 561, 559.

16. Blanchot 1983: 92-93.

17. TLP, 9.

es pugui comunicar, que el límit limiti i, per consegüent, hàgim de guardar-ne silenci o cercar la manera d'expressar-lo (*terminus*); sinó el fet crucialment positiu que el límit és precisament «límit *del món*», frontera i lindar d'allò que, justament, no es pot comunicar (*limes*). És per això que, així com el *Tractatus*, la poètica del silenci contemporània es fa sensible al fet de no poder dir, però, a diferència de la moderna, presenta aquesta mateixa impossibilitat en el discurs. Si, d'una banda, no podem parlar de l'inefable i, de l'altra, no podem relacionar-nos-hi si no és en el llenguatge, aleshores l'únic que podem fer és assumir aquesta paradoxa en el discurs. O és que tal vegada es pot fer que el llenguatge no parli d'allò que és precisament el límit del llenguatge? Per ventura és viable que el llenguatge romangui aturat i callat davant del seu propi límit?

Així, doncs, en el seu intent frustrat de dir el que no pot dir, el discurs poètic és també, com diu Wittgenstein, una «desesperançadora» escamesa contra el límit; car aquest ja no és vist com una realitat coneguda o desconeguda per l'art i la literatura –aquella idealitat metafísica articulada des de la neutralitat i la distància del pensament–, sinó com a idealitat reconeguda i viscuda en la mateixa matèria artística i, sobretot, en la “carn” del subjecte que l'elabora. És, sens dubte, aquest canvi de paradigma, que va d'un interès exclusivament epistemològic o semàntic a un de pragmàtic i, fonamentalment, ètic, allò que reivindica una anomenada així «estètica del silenci», tal com l'encunyà per primera vegada Susan Sontag en l'assaig homònim de 1967,¹⁸ una estètica que ja no fa del silenci una temàtica sinó, més aviat, el lloc des del qual es genera el discurs. Com corrobora Steiner en l'assaig «Silence and the Poet» de 1966,

This revaluation of silence –in the epistemology of Wittgenstein, in the aesthetics of Webern and Cage, in the poetics of Beckett– is one of the most original, characteristic acts of the modern [llegiu 'contemporani'] spirit.¹⁹

Perquè el que, d'alguna manera, havia començat prematurament amb una crisi, amb la crisi del llenguatge de la *Carta de Lord Chandos* de Hofmannsthal com a primer testimoni de l'aventura lírica per les impossibilitats del llenguatge i el seu consegüent silenci (tenint Novalis i Hölderlin com a precedents i venint després Rimbaud i Mallarmé, el darrer dels quals ja escenificava el conflicte en la pàgina en blanc del poema), es presenta en la creació artística o literària contemporània com l'element principal, l'objectiu d'una intervenció que consisteix a no intervenir, a negar tota intenció autorial que fixi o limiti el lliure corrent del llenguatge per deixar que siguin les paraules (la mateixa matèria lingüística, pictòrica, arquitectònica, musical) aquelles

18. Sontag 2001: 3-34. Tant Sontag com Steiner –cf. especialment «The Retreat from the Word» (1961) i «Silence and the Poet» (1966), dins Steiner 1982: 12-54– han estat pioners a l'hora de detectar el fenomen d'aquesta estètica.

19. Steiner 1982: 48.

que diguin. D'aquesta manera, i lluny d'un silenci mancat de paraula com a negació i absència del so del llenguatge, les pràctiques d'aquesta estètica remetent a un silenci dinàmic i actiu que, si bé no és plenitud de paraula i, per tant, expressió de l'inefable, sí que esdevé expressió d'una paraula que, en comptes de limitada, es fa *liminar*, això és, frontera del que no pot dir-se i, per tant, lloc positiu i constitutiu de la paraula mateixa.

Capir poèticament allò que és, per definició, el límit de tota poesia no és humanament possible, i l'adverbi no és redundant, car l'únic que hom —que l'ésser humà i, per tant, el poeta— pot fer és posar això de manifest, és a dir, fer de la impossibilitat la possibilitat del discurs. El discurs de la poètica del silenci contemporània esdevé, així, un discurs paral·lel al del *Tractatus*,²⁰ la retòrica del qual no serveix per trobar la manera d'expressar l'inexpressable, sinó la manera de relacionar-s'hi en el discurs, o sia, la manera, no de dir el límit, però sí de mantenir-se en l'obertura del seu tancament.

3/ Conclusió

En una carta al seu amic Paul Engelmann, i en plena elaboració del *Tractatus*, Wittgenstein diu que «no es perd *res* per no esforçar-se a expressar l'inexpressable. L'inexpressable, més aviat, es troba *contingut* —inexpressablement— en l'expressat!». ²¹

El silenci wittgensteinià no és, doncs, un silenci contemplatiu que mostri callant «allò de què no es pot parlar», sinó un silenci que *es mostra* en la mateixa impotència de dir, en no dir o dir ben alt i amb tota l'estridència possible allò que Wittgenstein designa com a «insensateses». En realitat, el que continua demanant Wittgenstein amb la proposició número 7 del *Tractatus* és que es faci silenci, però no perquè sigui una cosa a dir que només es mostri callant, sinó perquè no hi ha més a dir, perquè no hi ha res (cap cosa) a dir. El que requereix el discurs ètic del *Tractatus* no és un dir ans un fer, l'activitat de canviar d'actitud i transformar el filòsof com un tot. Heus aquí el lloc en què Wittgenstein obre el camí de la reflexió dels límits i la crisi del llenguatge de la poètica contemporània, no en el fet de guardar silenci sinó en el fet de guardar silenci *parlant*, això és, de dir que cal guardar silenci i aproximant-se, així, a la doble reflexió de l'anomenada estètica del silenci contemporània.

20. Com indica Steiner (1982: 51), a «Silence and the Poet»: «The close contemporaneity between Wittgenstein's *Tractatus* and the parables of silence in Hofmannsthal and other German and Austrian writers of the 1920' needs study. An estrangement from language was, presumably, a part of a more general abandonment of confidence in the stabilities and expressive authority of central European civilization».

21. *Briefe* 78: «Wenn man sich nicht bemüht das Unaussprechliche auszusprechen, so geht nichts verloren. Sondern das Unaussprechliche ist, — unaussprechlich — in dem Ausgesprochenen enthalten!».

Bibliografia

- BLANCHOT, M. (1983) *La communauté inavouable*. París: Les Éditions de Minuit.
- CONANT, J. (1989) «Must We Show What We Cannot Say», dins R. Fleming, M. Payne (eds.), *The Senses of Stanley Cavell*. Lewisburg: Bucknell University Press, 242-283.
- (1991) «Throwing Away the Top of the Ladder». *The Yale Review* 79/3: 328-364.
- DERRIDA, J. (1972) *Marges de la philosophie*. París: Les Éditions de Minuit.
- (1987) «Comment ne pas parler: Dénégations», dins *Psyché: Invention de l'autre*. París: Galilée, 535-595.
- DIAMOND, C. (1988) «Throwing Away the Ladder». *Philosophy* 63: 5-27.
- (1990) «Ethics, Imagination and Method of Wittgenstein's Tractatus», dins R. Heinrich, H. Vetter (eds.), *Weiner Reihe: Themen der Philosophie*. Viena: R. Oldenbourg Verlag, vol. 5: 55-90.
- MCGUINNESS, B. F.; WRIGHT, G. H. VON (eds.) (1980) *Ludwig Wittgenstein. Briefwechsel mit B. Russell, G. E. Moore, J. M. Keynes, F. P. Ramsey, W. Eccles, P. Engelmann und L. von Ficker*. Frankfurt: Suhrkamp.
- ORDI I FERNÁNDEZ, J. (2008) *Limperatiu del silenci. Sentit del Tractatus de Wittgenstein a la llum de la tesi setena*. Barcelona: IEC.
- SONTAG, S. (2001) «Aesthetics of Silence», dins *Styles of Radical Will* [1966]. Londres: Vintage, 3-34.
- STEINER, G. (1982) *Language and Silence. Essays on Language, Literature and the Inhuman*. Nova York: Atheneum.
- STENIUS, E. (1960) «Wittgenstein as a Kantian Philosopher», dins *Wittgenstein's Tractatus. A Critical Exposition of its main Lines of Thought*. Ithaca: Cornell University Press, 214-226.
- WITTGENSTEIN, L. (1989) *Tractatus logico-philosophicus* dins *Werkausgabe*, vol. 1. Frankfurt: Suhrkamp. [J. M. Terricabras (tr.), *Tractatus logico-philosophicus*. Barcelona: Edicions 62, 1997].